

ELIT

AZ ELITEK METAMORFÓZISA

Az új ELIT címmel 1989-ben rövid tanulmányt publikáltam a még illegális *Beszélő* hasábjain.¹ Hankiss Elemér elméletével folytatott vitám jelentette gondolatmenetem kiindulópontját. Hankiss *A nagy koalíció avagy a hatalom konvertálása* című, 1989 februárjában megjelent cikkében az akkori társadalmi folyamatok lényegi vonását abban jelölte meg, hogy az állami és pártbürokrácia tagjai a régi rendszeren belüli hatalmat és privilégiumaikat konvertálják, átalakítják az új rendszerben érvényesítendő hatalomra és új privilégiumokra: az addigiaknál sokkalta nagyobb számban mennek át a menedzseri (kisebb mértékben a vállalkozói) szférába, az új, piaci alapú rendszerbe, emellett „megindult az állami és pártbürokraták átvándorlása a kialakulófélben lévő piacgazdaság új intézményeibe; az új bankok után minden bizonnyal következnek majd a holdingok és más vagyongazdálkodó intézmények, részvénytársasági, igazgatótanácsi státusok és így tovább”. Ez a folyamat teszi lehetővé a nagy koalíció, vagyis 1) a pártbürokrácia közép- és felső rétegei, 2) az állami bürokrácia közép- és felső rétegei, 3) a nagy- és közép-méretű vállalatok és szervezetek menedzserei, valamint 4) a vállalkozói réteg közép és felső szintjei közötti, nem feltétlenül tudatos szövetség kialakulásait, mely több évtizedet is igénybe vehet.²

Empirikus tapasztalataim alapján a 80-as évek végének társadalmi-hatalmi folyamatait és a benne rejlő perspektívákat én másképpen láttam. Ez elsősorban azon alapult, hogy sem a pártbürokráciát, sem az állami bürokráciát nem tekintettem egységesnek. Sőt, az adott hatalmi szerkezet lényegi vonásának éppen megosztottságukat tartottam. Egyik oldalon egy hagyományos rendpárt, másik oldalon egy alapvetően (néhány kivételtől eltekintve) technokrata reformer réteg, mely elsősorban a felvilágosult menedzserek és vállalkozók érdekeit képviseli. Értelmezésem szerint a nagy koalíció 1988 májusában (a Kádár János menesztését eldöntő pártkonferencián) már létrejött (ekkor kötött egymással szövetséget a hagyományos rendpárt és a technokrata reformerek) és megszületésétől kezdve felbomlóban van. A technokrata reformerek és az általuk képviselték lényegében véve nem mások, mint a híres-neves beat-nemzedék, a „nagy generáció” tagjai, akik a politikai és

1 Megjelent többek között *Gazdaság és hatalom* c. kötetemben: Bp., Aula Könyvkiadó, 1990.

2 Hankiss Elemér: *A nagy koalíció, avagy a hatalom konvertálása. Valóság*, 1989 február.

gazdasági hatalmi pozíciókat már részben meghódították – a szakértelmet igénylő döntések előkészítése valójában már a 80-as évek közepe óta kezükben van, sokan közülük jelentős hivatali, banki, pénzügyi, menedzseri pozíciót birtokolnak – és a hagyományos rendpárti elit eltávolításával e folyamatot immár szeretnék teljesen végigvinni. Vagyis azt állítottam, hogy a régi elitnek már nem nagyon lesz módja politikai hatalmának konvertálására, ehelyett a „nagy generáció” új elitet alkotó csoportjainak előrenyomulása és a hatalmi pozíciókon való osztozkodása folyik.

Tömören megfogalmazva: a „kommunista nomenklatura” mint egységes társadalmi csoport a 80-as évek végén már nem létezik, az új hatalmi berendezkedés centrumát pedig azok a fiatal technokraták fogják elfoglalni, akik bár e bürokráciák nevelői, reformjavaslataikkal és fellazító tevékenységükkel már a 80-as évek elejétől tágították az államszocializmus kereteit, hozzájárulva ezzel a rendszer bukásához. E hatalmi csoportot – melyet később késő-kádári technokráciának neveztem – konzervatív-liberális, pragmatikus, technokrata értékrendszer jellemzi. Ugyanakkor szocializációs örökségként erősen vonzódik az informális különalkuk világához, a „hátsó szobákban” történő megegyezésekhez. Mindezzel összefüggésben társadalmi beleérző képessége fejletlen, „demokráciaigénye nem igen terjed túl az »okos« emberek szabadságának igenlésén”.

Hat év elteltével és a legutóbbi parlamenti választások fényében (valamint empirikus kutatásaim részbeni összefüggéseként)³ indokolt feltenni a kérdést, mi vált valóra ebből az előrejelzésből? És egyáltalán: a „rendszeráltó” elitek milyen metamorfózisokon, koalíciókon és szakításokon mentek keresztül napjainkig? Különböző csoportjai milyen helyet foglaltak el a folyamatosan változó hatalmi szerkezetben?

Oldás és kötés

A politikai rendszerváltás beindításában három elitcsoport játszott döntő szerepet: a késő-kádári technokrácia, a hatalmi intézményeken kívül elhelyezkedő és a második nyilvánosságot létrehozó demokratikus ellenzék, valamint az új reformer értelmiség (mely a hatalmi intézményeken belül és az első nyilvánosságban jelent meg, de – részben a demokratikus ellenzék hatására – a 80-as évek második felétől már felismerte és hangoztatta, hogy a kívánatos társadalmi-gazdasági reformokat nem lehet politikai reformok nélkül végrehajtani). Az új reformer értelmiség két részből állt, egyik a demokratikus ellenzék köré csoportosult, másik a nemzeti ideológiák köré szerveződő népi írók táborának magját alkotta.

E három elitcsoport 80-as évek második felében létrejött látens szövetségének – és hozzá tartozó informális kapcsolati rendszerének – alapja az volt, hogy a késő-kádári technokrácia a demokratikus ellenzékben és az új reformer értelmiség liberálisiban

3 Ennek során 1988-tól több mint 300 mélyinterjút készítettem a mindenkor hatalmi szerkezet főszereplőivel, sajtóelemzést folytattam, valamint feldolgoztam a szakirodalmat.

saját ideológusait vélte felfedezni, mivel azok fő törekvése az övékéhez hasonlóan az állampárt-pártállam hatókörének jelentős szűkítése volt. Ugyanakkor eme viszony ambivalens volt, és a késő-kádári technokrácia ha érdeke úgy kívánta, lelkifurdalás nélkül feláldozta értelmiségi szövetségeseit. A 80-as évek elejétől kezdve mindhárom csoport egyre növekvő informális hatalomra tett szert, korábban nem tapasztalt erejű teológikus igényekkel lépett fel, és a 80-as évek második felétől pedig már a már csúcshatalmi pozíciók meghódítására törekedett – a késő-kádári technokrácia a formális hatalmi jogosítványok megragadására, a másik két elitcsoport az informális befolyás jelentős kibővítésére.

A három elitcsoport attitűdjeinek, értékrendszerének voltak azonos és eltérő vonásai. Itt és most csupán az azonosságokat emelem ki. Az egyik az erős küldetés-tudat, mely az ifjú évek baloldali elkötelezettsége és belső rendszerkritikája után – annak kompenzálásaként – egy alapvetően liberális (bár különböző típusú liberális) nézetrendszerben és programokban, valamint ehhez kapcsolódóan a liberális demokráciák idealizálásában jelent meg. Kivételt jelentett a népi írók tábora, mely a politikai rendszerváltás megindulásakor leginkább a két világháború közötti népi baloldal ideológiájához áll közel. A másik közös vonás az a beállítódás volt, melyet az „illúziók, hit nélkül” szlogennel lehet legtömörebben jellemezni. Lényege, hogy a három elitcsoport állandó és erős késztetést érzett az államszocializmus kereteinek meghaladására, miközben a racionalitás szintjén a rendszerhez tartozó alapvonások megváltoztatását nem tartotta lehetségesnek. Az ebből fakadó bizonytalanság volt az egyik oka szerepkonfliktusainak, valamint az informális kapcsolatok, az informális hatalomgyakorlás iránti vonzódásának, mert ezek mélyén nem csak a rendszer jellemző érdekérvényesítési metódushoz való alkalmazkodás kényszere, hanem a nyílt felelősségvállalástól való tartózkodás motivációja is meghúzódott.

A politikai rendszerváltás idején a három elitcsoport látens szövetsége felbomlott. A késő-kádári technokrácia és a demokratikus ellenzék, valamint az új reformer értelmiség hozzá tartozó része közötti konfliktus nem elvi természetű volt. A kerekasztal-tárgyalások gazdasági bizottságaiban az állampárt, az MSzMP színeiben megjelenő késő-kádári technokraták és az SzDSz színeiben megjelenő demokratikus ellenzék, valamint követőik között feltűnő egyetértés volt abban, hogy a magyar gazdaságot – és társadalmat – a fejlett liberális demokráciák mintájára kell és lehet rövid időn belül átalakítani, teljes mértékben alkalmazkodva a nemzetközi pénzügyi szervezetek ez irányú elvárásaihoz.⁴ E szemlélettől tökéletesen idegenek voltak azok a kalkulációk, hogy hogyan fogja e folyamat a társadalom különböző rétegeit érinteni, hogyan lehet széles rétegeket az átalakulásban érdekeltté tenni – egyáltalán, milyen változást kíván a társadalom, azon kívül, hogy parlamenti demokráciát akar. E „társadalmi közömbösség” nyilvánult meg abban is, hogy mindkét elitcsoport a

4 Részletesen lásd Szalai Erzsébet: Szereppróba. In: *Úrelágazás. Hatalom és értelmiség az államszocializmus után*. Pesti Szalon Könyvkiadó-Savaria University Press, 1994, pp. 26–62.

már akkor is jelentős társadalmi ellenérzéseket kiváltó spontán privatizáció folytatása mellett voksolt.

A politikai egyeztető tárgyalásokon kibontakozó éles konfliktusok, majd a „négy igenes” népszavazás⁵ tétje döntően az volt, ki vezényelje ezt a folyamatot, az új rendszerben kinek a kezében legyen a fő hatalom. (Bár kétségtelen, hogy a kialakítandó politikai intézményrendszer konkrét jellegét illetően voltak közöttük elvi különbségek is, ezek azonban eltörpültek az alapkonfliktus mellett.)

E hatalmi harc nyertese a szürke harmadik, az MDF lett – de nem csak riválisai szembekerülése miatt, hanem azért is, mert ekkor még élt és hatott a népi írók és követők társadalmi empátiája. Megérették, hogy bár a társadalom többsége a nyugat-európai életszínvonalra vágyik, nem kíván lemondani a Kádár-rendszerben már megindult felemás, informális különalkukra épülő polgárosodás folytatásáról, sőt éppen hogy szeretné kiteljesíteni azt. Ma sem tudni, hogy az MDF vezetése tisztában volt-e ezen kettős igény irrealitásával,⁶ mindazonáltal sikeresen építette rá választási kampányát. (Emellett a tény mellett eltörpült annak jelentősége, hogy a párt vezetésének volt egy olyan csoportja, mely komolyan elgondolkodott az ország adottságainak megfelelő valódi polgárosodás, szerves modernizáció lehetőségein, és annak bázisául a széles tulajdonos-középosztály létrejöttét, létrehozását jelölte meg – a hozzá tartozó privatizációs elképzelésekkel – és a kampányban ennek az üzenetnek is volt értéke.)

A három elitcsoport versenye és szembekerülése a politikai rendszerváltás sikerét már nem veszélyeztette. Ezt követően azonban – de részben már a győzelem pillanataiban – bomlási folyamat indult el magukon a rendszerváltó eliteken belül is.

A késő-kádári technokrácia magas szintű képzettséggel, konvertálható tudással rendelkező tagjai megkezdték eláramlásukat, a párt- és állami bürokráciából az üzleti szféra – döntően a jól fizető bankszféra – felé vették az irányt. A kezdeti időben kivételt jelentett ezen elitcsoport krémje, az a 30–40 szakember, mely korábban a Németh kormányban vagy a körül foglalt helyet, és kulcsszerepet játszott a politikai átmenet gazdasági menedzselésében. Ők a Nemzeti Bank köré csoportosulva valóságos ellenpólust, ellenhatalmat hoztak létre az állami bürokrácián belül. Ez azonban nem tartott sokáig. Az „ellenzéki göcöt” rövid időn belül felszámolták, tagjai döntően nemzetközi tőkével működő magánbankok menedzseri lettek, új gazdasági hatalmi központokat hozva ezzel létre.

5 A kerekasztal-tárgyalások során, a köztársaság elnöki pozíció megalkotásakor az MSzMP erős jogosítványokkal rendelkező, közvetlenül a nép által választott köztársasági elnököt szeretne, arra számítva, hogy ily módon ezt a posztot a késő-kádári technokrácia akkor még igen népszerű vezérégyénisége, Pozsgai Imre nyeri el. Éppen ettől tartva az ellenzéki pártok a gyenge – a parlament által választott – köztársasági elnöki pozíció mellett szállnak síkra. A kerekasztal-tárgyalások során e kérdéstről nem sikerült megállapodni, és az ellenzéki pártok (pontosabban négy ellenzéki párt) által kezdeményezett népszavazás négy kérdése közül ez az alapkérdés. A szavazók többsége az ellenzéki pártok elképzelését támogatja – de ez a többség csak minimális.

6 A felemás polgárosodás folytatása és kiteljesedése – ráadásul nyugat-európai életszínvonalon – olyan gazdasági erőforrásokat igényelt volna, melyek nem álltak rendelkezésre.

A késő-kádári technokrácia állami bürokráciában maradó másod-harmadvonala általában e bürokrácia középszintjeit foglalta el, egy része azonban a születő keresztény-konzervatív klientúra⁷ részévé válva csúcshatalmi pozíciókra tett szert.

Az SzDSz magát alkotó demokratikus ellenzék már az intézményesülés pillanatától megkezdte leválását a pártról, mely folyamat az 1991-es válság idejétől felgyorsult. Belőlük született a formálódó új kulturális elit egyik domináns csoportja, melynek fő jellegzetessége, hogy néhány kivételtől eltekintve csak az uralkodó koalícióval való szembenállásban folytatta a korábbi kritikai értelmiségi hagyományt, szürke eminenciás szerepben megmaradt az SzDSz holdudvarában. A demokratikus ellenzék és követőinek azon néhány tagja, aki formális pozícióját megtartotta a párt vezetésében, hozzákezdett a párt új „hatalomorientált” imázsának létrehozásához és a hozzá tartozó politikusi szerep megformálásához.

Mindez nem jelenti azt, hogy a volt demokratikus ellenzék lemondott volna a hatalmi befolyásról – annyi történt, hogy visszatért korábbi szerepéhez, a kritikai attitűdöt elhalványítva, az informális hatalomgyakorlás eszköztárát kibővítyve. Csak néhányan maradtak azok, akik a korábbi szerepet a maga teljességében – immár több párttól függetlenül – próbálták folytatni.

Az új reformer értelmiség sorsa alakult legváltozatosabban. Egy része kulturális tőkét politikai tőkévé konvertálva politikussá vált valamely párt színeiben. Mások az állami bürokrácia vagy az üzleti szféra felé orientálódtak. A korábbi szerepet folytatni akarók itt is két csoportra bomlottak. Egy részük egyszerre akart lojális és autonóm is lenni: tanácsadóként vagy anélkül valamely párthoz vagy (és) az államhatalomhoz, állami bürokráciához kapcsolódott – de a médiában független értelmiségiként jelent meg. Kisebbségben voltak azok, akik valódi autonómia kialakítására törekedtek – döntően nem saját, kettőslelkű hagyományait, hanem a korábbi demokratikus ellenzék tradícióit folytatva.

Összefoglalva az elmondottakat, a rendszerváltó elitek struktúrája az elmúlt években a következő alakot vette fel: politikusok, állami bürokraták, üzletemberek, pártokhoz kötődő értelmiségiek (őket pártértelmiségnek nevezem), a mindenkori államhatalomhoz kötődő értelmiségiek (az ő nevük legyen állami értelmiségi) és független értelmiség.

Radikális rendszerváltó szerepüket politikai tőkékük megtartása (kiterjesztése) mellett gazdasági és kulturális tőkékévé konvertálták, és ezzel a hatalmi szerkezet meghatározó részévé váltak. Erejük abból fakadt, hogy a részben akart, részben kényszerű felbomlási folyamatot a szerepkészlet és a meghódított területek kiszélesítésével egyértelmű előnnyé tudták konvertálni. Belőlük rekrutálódott a kereszt-

7 Ők a gazdasági hatalom azon birtokosai, akik elkötelezettek a keresztény-konzervatív kormánykoalíció pártjainak, hatalmuk onnan eredeztethető, vagy egyenesen politikai hatalom is. A klientúra-rendszert belső harc jellemzi. A keresztény-konzervatív klientúra forrása a késő-kádári technokrácia másod-, harmadvonala, a volt arisztokrácia és keresztény úri középosztály nem egyszer külföldről hazatérő tagjai és leszármazottai, a vidéki értelmiség egyes csoportjai, valamint ezekkel részben átfedésben számos országgyűlési képviselő.

tény-konzervatív új uralkodó rend⁸ magva (az MDF vezető erői). A gazdasági hatalomért folytatott harcban a késő-kádári technokrácia domináns csoportjai felhalmozott tudásuk, tapasztalataik kamatoztatásával, jól felépített, hosszú távú stratégiákat követve a gazdasági elit meghatározó részévé váltak.⁹ „Értelmiségivé vált” tagjaik dominanciája a kulturális elitben egyértelmű.

És a rendszerváltó elitekből jöttek létre az 1990–94-es időszak politikai ellenzékének vezető erői is, melyek közül témánk szempontjából az állampárt utódának tekintett MSzP-nek, és a demokratikus ellenzék hivatalos politikussá vált tagjai közé csoportosuló SzDSz-nek, pontosabban e pártok vezetésének van döntő jelentősége.

Az új szövetség

E folyamatban át nem ugorható lövészárkok keletkeztek. Elég hamar eldőlt, hogy a keresztény-konzervatív uralkodó rend és a hozzá kapcsolódó értelmiség, valamint a rendszerváltó elitekből létrejövő többi elitcsoport értékrendszerét és viselkedéskultúráját egy világ választja el egymástól. A helyzet paradoxona az volt, hogy olyan ütemben éleződött ki ez az ellentét, amilyen ütemben eldőlt – legalábbis a két fél meggyőződését tekintve –, hogy nincs más gazdaságszerkezeti alternatíva az ország számára, mint a neoliberais tankönyvekben leírt modell lemásolása. (Hogy a liberális demokráciákban a gazdaság és a társadalomszerkezeti modellek egész sorozata alakult ki, azt a vitázó felek jótékony homályban hagyták, mint ahogy az sem került végiggondolásra, hogy az erősen érzékelhető visszaállamosítási jelenségek¹⁰ egyik oka – fő ideológiája – a „tisztá” piacgazdaság „létrehozására” irányuló törekvés, hiszen a lapok ennek megfelelő újraelosztása előtt be kell gyűjteni azokat.) Ha azonban egy lépéssel közelebb megyünk, akkor a paradoxon oksági kapcsolattá válik: a hatalomért küzdő elitcsoportoknak valahogy csak meg kellett különböztetniük magukat a hatalmon lévőktől és fordítva. (Ezért, a harc konkrét természetéből adódóan értékelődött fel a humán értelmiség, és ezen belül is az írók szerepe.) Ebből az alaphelyzetből szinte adódott a szélsőjobboldal megjelenése, mely ellenállás nélkül foglalta el a mindenki más által szabadon hagyott terepet – egyedül ő mert

8 A keresztény-konzervatív kormánykoalíció vezető erői Max Weber-i értelemben rendet alkotnak azért, mert tagjait közös ethosz, értékrend, magatartás jellemzi. Ennek gyökerei a két világháború közötti keresztény felső- és középosztály mentalitásából és magatartásformáiból eredeztethetők. Lényegük: keresztény-konzervatív ideológia, az alá-fölrendeltségi viszonyok erős tisztelete, intoleranciára való hajlam, a hatalmi pozíciók rokoni és baráti kapcsolatok mentén való elosztása, az informális érdekérvényesítés dominanciája a hatalmi törekvések nyílt megfogalmazásával szemben.

9 Részletesen lásd Erzsébet Szalai: *The Power Structure in Hungary After the Political Transition*. In: Christopher G. A. Bryant and Edmund Mourzycki (eds) *The New Great Transformation: Change and Continuity in East-Central Europe*. London and New York, Routledge, 1994, pp. 120–143.

10 Az állami bürokrácia decentralizációs törekvéseit nevezem így, melyek közül leginkább kiemelésre méltó a privatizáció és intézményrendszerének központosítása, a valódi privatizáció részben ösztönös, részben tudatos lassítása (az erre vonatkozó látszatok ellenére a tulajdonos-polgárság megjelenésének, megerősödésének korlátozása). Lásd még 7. lábjegyzet.

vállalkozni az alapkérdések felvetésére, az ország előtt álló alternatívák feszegetésére. Ezzel azonban a folyamat kumulatívvá is vált, mivel Csurka István híres-nevezetes náci szellemiségű dolgozata¹¹ után már csak kevesen vették a bátorságot arra, hogy a benne felvetett kérdéseket releváns problémaként fogalmazzák meg – és a maguk világnézete szerint válaszoljanak rá.

A rendszerváltó elit kiközösítette Csurkát és a vele ambivalens viszonyban lévő MDF vezérkart, valamint értelmiségét. Ezzel az adott időszakban képes volt elhárítani a szélsőjobboldali fenyegetést. (Mely nem abból a szempontból volt veszélyes, hogy széles társadalmi rétegeket mozgósíthatott volna: inkább az jelentett veszélyt, hogy a hatalmi centrum meghódításával éppen a többség ellenében indít el társadalomellenes folyamatokat). Ekkor született meg a Demokratikus Charta,¹² mely rövid időn belül a rendszerváltó elitek újraintegrálódásának terepévé vált.

A kapcsolati háló regenerálása nem volt nehéz, mert az informális kapcsolatok valójában soha nem szakadtak meg, és amikor „helyzet” keletkezett, az MSzP és az SzDSz közeledésének képében jelentek meg. Ez az értékrendszerek közös elemei által motivált kölcsönös vonzalmon alapult, bár természetesen nem volt érdekmentes. Az MSzP a feloldoztatást (vezető értelmisége a budapesti elit értelmiség körébe való bebocsáttatást) remélte tőle, az SzDSz a társadalmi bázis kiszélesítését. (Ismertetes, hogy a Charta 1992. szeptember 24-i demonstrációján¹³ döntően MSzP szimpatizánsok vettek részt, miközben az emelvényen szinte kizárólag az SzDSz vezetői jelentek meg szónonkként.) Az egymásra találásban döntő szerepe volt továbbá a demokratikus ellenzék és „utódai” késő-kádári technokrácia iránti hagyományos vonzódásának, mely a gazdasági hatalomért folytatott viharos harcban erősebbé vált, mint valaha, és az MSzP erősödésével párhuzamosan – újra felfedezve magában baloldali értékeit és érzelmeit – megkezdte orientálódását a párt felé. És fordítva: a késő-kádári technokrácia is vonzódott korábbi fő szövetségesehez, amelytől most új ideológiájának megformálását, másrészt új érdekérvényesítési csatornák megnyitását várta. E folyamatban az egyes elitcsoportokon belüli kohézió legalábbis részleges újjáéledése – melyet nemcsak a közös ellenség fenyegetése, hanem a szerepek sokoldalúbbá válása miatt enyhülő rivalizálás és erősödő egymásrautaltság-érzés, valamint „erőtudat” is katalizált – ok és okozat volt egyben. A Demokratikus Charta kereteiben elinduló, de más szférákra is kiterjedő intézményesülős csúcspontja az új kormánykoalíció létrejötte volt 1994 tavaszán.

11 Csurka István: Néhány gondolat a rendszerváltás két esztendeje és az MDF új programja kapcsán. *Magyar Fórum*, 1992. augusztus 20. pp. 3–16.

12 A Demokratikus Chartát 1991 szeptemberében liberális és baloldali értelmiségiek bocsátották ki – a háttérben az SzDSz és az MSzP egymáshoz közeledni kész erőivel. A dokumentum 17 pontban határozta meg a demokrácia kritériumait. Csúcspontján több mint harmincezen csatlakoztak aláírásukkal a kezdeményezéshez, mely nem kívánt párttá szerveződni. Részletesen lásd Bozóki András: Az értelmiség hatryúdala (Értelmiség, rendszerváltás és a Demokratikus Charta Magyarországon). Kézirat, 1993.

13 Csurka István fenti lábjegyzetben idézett dolgozatára adott válaszreakció. A nagyszabású tüntetésen a leghitelesebb becslések szerint 80 ezren vettek részt.

Az eddigiek, valamint a közvélemény nyomása mellett az új koalíció megszületésében jelentős szerepet játszott az a – már főként a politikai rendszerváltás után kialakuló – döntően közép- és kisvállalkozói, valamint vállalatvezetői kör, mely az SzDSz, de elsősorban az MSZP körül helyezkedett el, és politikai szimpátiája mellett azért támogatta e pártokat, mert hatalomra jutásuktól előnyöket remélt. Ez a csoport erős politikai legitimációra vágyott, másrészt sajátos liberalizáció-értelmezésének (a piaci szabadság minden előnyének kihasználása, és (de) a hátrányok államra hárítása) megvalósítását az SzDSz és az MSZP együttes kormányzásától várta.

A parlamenti választások és a koalícion belüli szereposztás nyomán a főhatalmat az MSZP szerezte meg. És rajta keresztül a késő-kádári technokrácia, mégpedig olyan felállásban, hogy a politikai hatalom egy része a késő-kádári technokrácia másod-harmadvonalának, a gazdasági főhatalom e technokrácia krémjének¹⁴ kezébe került: az MSZP-s parlamenti képviselők több mint egyharmada a késő-kádári párt-szakszervezeti és megyei tanácsi bürokráciák másod-harmadvonalában tevékenykedett, a Németh kormány külügyminiszterén, Horn Gyulán kívül döntően ugyanebből a csoportból rekrutálódott a párt vezetése, ugyanakkor a kormányon belüli gazdasági csúcshatalom a volt első vonalbeli reformer pénzügyminiszter, Békesi László kezében összpontosult (és visszatért a késő-kádári technokrácia gazdasági minisztériumok derékhadát alkotó másod-harmadvonala lelkesen üdvözölte.) Úgyhogy a kör majdnem teljes, azzal zárul, hogy kezdeti tartózkodásuk és bizonytalanságuk után megkezdték orientálódásukat a gazdasági csúcshatalom felé Békesin kívül a Németh kormányhoz tartozó technokraták más prominens – és lojalításra hajló – képviselői is. Részt kapott még a politikai hatalomban az SzDSz – és rajta keresztül a demokratikus ellenzék és „utódai” –, valamint nagy számú képviselői helyet szerezve jelentős szerephez jutott az a vállalkozói, vállalatvezetői kör is, mely a két párt tevékenységét majd kampányát segítette (ez a megállapítás elsősorban az MSZP-re vonatkozik.)

Az SzDSz – korábban demokratikus ellenzéki és új reformer értelmiségi szerep között lebegő – gazdaságpolitikusai egyetlen kivételtől (Soós Károly Attila) eltekintve nem kerültek formális hatalmi pozícióba. (Gazdasági tárca minisztere lett emellett egy későbbben érkezett szakértőjük, Lotz Károly. E körből jön két további gazdasági minisztériumi államtitkári poszt birtokosa.) Ennek okairól megoszlanak a

14 A késő-kádári technokrácia két markánsan különböző csoportból áll. Egyrészt a késő-kádári technokrácia nemzetközileg is elismert krémjét alkotó „csapat” tagjaiból, akik átmeneti ingadozás és vérvesztések után stabilizálták helyzetüket: az állami bürokráciából kihátrálva, főként nemzetközi tőkével működő magánbankok menedzseri pozícióit elfoglalva képesek voltak meghódítani a gazdasági hatalom egy részét. (Kvalitásaik és tekintélyük többé-kevésbé lehetővé tette számukra, hogy politikailag semlegesek maradjanak.) A bürokrata pozícióban maradó késő-kádári technokrácia másik csoportját a „korábbi osztályvezető-helyettesek”, vagyis a késő-kádári technokrácia másodvonala alkotják, akik gyengébb vagy speciálisabb szaktudásuk alapján kényszerűen kötődnek az állami bürokrációhoz, ezért a „csapat” tagjaihoz viszonyítva jóval inkább voltak kénytelenek és hajlamosak kompromisszumot kötni a politikai hatalom képviselőivel. Részletesen lásd még 7. lábjegyzet, valamint Szalai Erzsébet: Technokraták, kliensek, yuppie-k. In: *Ünelágazás. Hatalom és értelmiség az államszocializmus után*. Pesti Szalon Könyvkiadó-Savaria University Press, 1994, pp. 201–210.

első számú irányítója és az SzDSz gazdaságpolitikusi, utóbbit Horn Gyula miniszterelnök és az MSzP plebejusai.

E vitában részben különböző társadalmi csoportok érdekeinek képviselője jelent meg. De a pátthelyzet meggyőződéses, hitek konfliktusa is volt – egy 1989-ig visszanyúló, megvitatatlan nézetkülönbségé, mely többek között arról szól, hogy a privatizáció pusztán gazdasági, hatékonysági kérdés vagy pedig társadalompolitikai, etikai probléma is. A másik vetület: a tulajdonkoncentráció közömbös a piac hatékony működése szempontjából – versus utóbbi szempontból a széles tulajdonospolgárság létrejötte elengedhetetlen. E kérdésekben a politikai rendszerváltás óta nem történt kísérlet nemhogy társadalmi, de a politikai eliten belüli konszenzus kialakítására sem.

Bár egyelőre még gyengén artikulált, de erősödő társadalmi elégedetlenség, benyújtott számlák, eldöntetlen alapkérdések és jelentősen romló külső egyensúlyi helyzet – 1994 második felében ezek voltak a politikai-gazdasági helyzet legfőbb jellemzői.

Mind a késő-kádári technokrácia krémje, mind a demokratikus ellenzék annak-idején az állampárttal-pártállammal szemben szerveződött csoporttá és alakította ki egymással való kapcsolatát. A politikai rendszerváltás után bekövetkező szétesésük után újjászerveződésük a keresztény-konzervatív uralkodó renddel, pontosabban annak szélsőjobboldalával szemben indult meg. Miután ez a harc energiáik jó részét lekötötte (és értelmiségi holdudvaruk is döntően ezzel foglalkozott), az ország előtt álló választási lehetőségek szociálliberális alternatíván belüli végiggondolása nem történt meg, és az ezekkel a felismerhetetlenségig összefonódott személyi hatalmi konfliktusok is a szőnyeg alá söpörtettek. Ebből egyenesen adódott, hogy a csúcs-hatalmi pozíciók meghódítása, a közös ellenségkép másodszori szétmállása (pontosabban a közös ellenség jelentős gyengülése) mindezt robbanásszerűen hozta fel színre.

A késő-kádári technokrácia krémjének tagjai látványos vetélkedésbe kezdtek, ez pedig a másod-harmadvonulatokat is tovább differenciálta, mely folyamat másik mozzanata a politikai elitekhez tartozó csoportjaik balatolódása. A SzDSz vezetését és frakcióját egyre élesebben osztotta meg a késő-kádári technokrácia különböző csoportjaihoz való viszony.

1995 januárjának végén Békesi László pénzügyminiszter benyújtotta lemondását, melyet Horn Gyula miniszterelnök elfogadott. Átmeneti habozás után a miniszterelnök a gazdaságirányítás kulcspozícióba a késő-kádári technokrácia krémjének két, Békesihez és az SzDSz-hez közel álló személyiségét – Bokros Lajost (pénzügyminiszternek) és Surányi Györgyöt (a Magyar Nemzeti Bank elnökének) – jelölte.

Ezzel ismét helyreállt a rendszerváltó elitek vizsgált csoportjainak kapcsolata. Ez volt a bázisa annak, hogy márciusban a kormány a szociális kiadások minden korábbinál keményebb megnyirbálását hirdette meg, miközben látványos gesztusokat tett a nagytőke felé. Vagyis a korábbi egyoldalú restriktívot a gazdasági elit

kedvezményezésével váltotta fel, ideológiája szerint így kívánva megalapozni egy majdani növekedés feltételeit.

A rendszerváltó elitnek kapcsolatának regenerálódása azonban csak átmeneti. Ezt jelzi az 1995 nyarának végén kirobbant, hosszan tartó koalíciós válság, mely több tényező egymásra hatásaként alakul ki. Egyrészt – a nagytőkének tett engedmények ellenére – a gazdasági elit a Bokros-csomaggal csak szavakban ért egyet, különböző lobbyjai jelentős nyomást gyakorolnak a kormányzatra a restriktív gazdaságpolitika fellazításáért. (Ez nem új jelenség, 1978 óta a gazdasági elit minden megszorításnál ellenakcióba lépett és minél erősebbek voltak a belső piac szűkítésére irányuló törekvések, annál erősebb volt a lobbyk ellencsapása). Továbbmenve: mivel a megszorító intézkedések rákényszerítik a gazdasági elitet és a különböző érdekcsoportokat arra, hogy felmentésekért, kedvezményekért és kivételezésekért a politikusokhoz forduljanak, ennek folyamányaként a klientúraépítés még soha nem volt olyan erős Magyarországon, mint az MSzP-SzDSz koalíció alatt. Patrónusai akarától elszakadó, új, erős lobbyk sokasága született – a restriktív politika így maga szüli meg az önmagát fellazító erőt. Másrészt a koalíciós partnerek egymás ellen fordulásában szerepet játszik az is, hogy érzékelvén a társadalom bizalomvesztését, mindkét párt elbizonytalanodott, és ebből származó agressziójukat egymás ellen fordítják. Más megközelítésben: az erő nyilvános felmutatásának nincs más terepe, mint az egymás támadása.

A válság leglényegesebb oka azonban abban keresendő, hogy a rendszerváltó elit, közelebbről a Békesi- majd Bokros-csomag mögött álló közgazdászelit nem tudott kreatív módon reagálni arra a történelmileg egyedülálló kihívásra, melyet az államszocializmus hirtelen összeomlása jelentett. A 80-as évek reform-közgazdaságtanának az az alaptézise, mely szerint „minél kisebb az állam, annál jobb”, alkalmasnak bizonyult az államszocialista rendszer felbomlására, de csődöt mond a politikai rendszerváltás után bekövetkező zuhanásszerű gazdasági összeomlás és a belőle származó társadalmi-szociális feszültségek kezelésében. A rendszerváltó elitnek képtelenek a 80-as években rögzült filozófiáik revidálására, ezen belül az állam és a gazdaságpolitika szerepének újraértelmezésére. A probléma állandóan a levegőben lóg – és a kormányzati funkciók újraértelmezésének képében ez a koalíciós válság első számú katalizátora.

Mivel pedig a tisztázására a sokasodó társadalmi feszültségek közepette már nem lesz idő és erő, a koalícióra a permanens válság, majd a szakadás vár – a rendszerváltó elitnek kapcsolatának regenerálódása nem lesz tartós.

Mit várhatunk az új elittől?

Új eliten immár a létrejött hatalmi szerkezet *egészét* értem.

1989-ben a következőket írtam az új elit várható teljesítményéről: „Az ország gazdasági helyzete nem fog számottevően javulni, sőt inkább a válság elmélyülése valószínű. Ugyanakkor a jövedelmi különbségek ugrásszerű növekedése várható, de ez alapvetően nem a piac értékítéletét fogja tükrözni. Az új elit várhatóan nyugat-

európai életszínvonalat ér el. Az egyik legjövedelmezőbb terület az »új« gazdasági mechanizmus pénzügyi és vállalati intézményrendszerének kialakításában való részvétel lesz. A másik oldalon megjelenik a tömeges szegénység... Nem kizárt, hogy a gazdasági lecsúszás folyamatának megállítására a bürokrata új elit reformdiktatúra bevezetésével fog próbálkozni... Ez azonban szerintem nem reális alternatíva. Még ha az erős pártok megnyerése, valamint a nagyvállalati menedzser új elit leszerelése sikerülne is, és az érdekeit nem, vagy csak gyengén artikuláló rétegeket kívül lehetne is rekeszteni a politikai arénán, az elitek demokráciáját és a külföldi tőke biztonságát gyakori éhséglázadások zavarnák meg. Úgy gondolom, a társadalom lázas állapota előbb riasztaná el a valóban jelentős nagyságrendű külföldi tőkét, mintsem hozadékából jól lehetne lakatni a szegényeket és a középosztály nagyobbik, lefelé tartó rétegét. Az elégedetlenség letörése kemény, kíméletlen módszereket követelne – ezek azonban a Nyugatot járt új elitől idegenek, és az erős diktatúrát a nyugati politikai közvélemény (melynek értékítélete az új elit számára fontos) sem nézné jó szemmel. Végül az új elit erejének gyengülése várható, mivel a gazdasági és szociális feszültségek erősödésével éleződni fognak belső konfliktusai... Nem lesz tehát sem radikális reform, sem diktatúra. Ami várható, az egy autoriter, de nem diktatórikus politikai berendezkedés és a társadalom alapvetően rendies jellegének fennmaradása – nyugat-európai színekben. Ez a rendszer azonban a szociális feszültségek egyre erőtejesebb növekedése miatt valószínűleg nem lesz tartós, de társadalmi empátia hiányában fenyegetettségét az új elit várhatóan nem fogja időben felismerni.”

Többé-kevésbé ezt látom a jövő egyik alternatívájának ma is. (A társadalom rendies jellegének fennmaradása igényel magyarázatot – ezen azt értem, hogy a már kialakult gazdasági elitcsoportok ellenállása miatt nem jön létre valódi piacgazdaság, mind a hatalom belső viszonyaiban, mind a társadalom széles rétegeinek körében fennmaradnak az informális, egyedi alkumechanizmusok, és ezen keresztül konzerválódnak a patrónus-kliens viszonyok.) A társadalmi feszültségek talán nem fognak robbanásig éleződni – az emberek többsége fáradt és enervált, ismét hajlamossá vált pusztá túlélésre berendezkedni. De az ilyen áron megmaradó, látzólagos társadalmi béke sem kecsegtet túl sok jóval: a kormányok hangsúlyozott igyekezete ellenére többen menekülhetnek majd a fekete gazdaságba, mint bármikor (tovább színesítve piacgazdaságunk olaszos jellegét), aki teheti, külföldre távozik, aki pedig nem talál különutakat, az a szegények számát gyarapítja.

Nem biztos, hogy ez az alternatíva elkerülhető. Mégis törekedni kell rá. Ezért lenne fontos a civil társadalom felélesztése, a politikától független, vagy függetlenedni vágyó gazdasági szereplők megerősödése és az autonóm értelmiségi szerep fennmaradása.